

१९. किराताजुनीयमहाकाव्यस्य प्रथमसर्गे युधिष्ठिरं प्रति वनेचरस्य उक्तेः सारं स्वभाषया लिखतु।

उत्तरम्— भारविविरतिते किराताजुनीयमहाकाव्ये दृश्यते यत् हस्तिनापुरवासी इन्द्रप्रस्थाधिपतिः महाराजः युधिष्ठिरः भ्रातुः दुर्योधनस्य कपटपाशाक्रीडया हृतसर्वस्वः सज्ञातः। तस्मात् तेषां द्वादशवर्षाणां कृते वनवासः तथा एकवर्षस्य कृते अज्ञातवासः जातः। युधिष्ठिरेण सह चत्वारः भ्रातरः तथा तेषां पत्नी द्रौपदी अपि आसीत्। ब्रयोदशवर्णेभ्यः परं हृतराज्यं पुनरुद्धर्तुं दुर्योधनस्य प्रजापालनवृत्तिं च ज्ञातुं द्वैतवनात् वनेचरं चररूपेण हस्तिनापुरं प्रेषितवान्।

युधिष्ठिरेण नियुक्तः वनेचरः ब्रह्मचारिवेशं गृहीत्वा हस्तिनापुरं गतवान्। तत्र हस्तिनापुरस्य शत्रुराज्ञः दुर्योधनस्य प्रजापालनवृत्तिं तथा प्रजासु तस्य प्रीतिं ज्ञात्वा वनं प्रत्यागतवान्। तत्र राज्ञः हिताय अप्रियसत्यकथनाय आदौ क्षमां यचितवान्। यतो हि — ‘हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः।’ इति। अर्थात् जगति हितं तथा मधुरं वाक्यम्

अत्यन्तं दुर्लभम्। राजानः सर्वदा एव चरेषु निर्भरशीलाः। तस्मात् मिथ्यावाक्येन राजानः न प्रतारणीयाः। यतो हि चरवाक्यैः एव राजानः कार्यं कुर्वन्ति इति चराः सम्यक्तया जानन्ति। तस्मात् युधिष्ठिरस्य हितं चिन्तयित्वा अप्रियमपि सत्यं यथार्थतया अविकृततया अर्थगौरवयुक्तम् असन्दिग्धं वाक्यम् उक्तवान्। यतो हि हितैषी अनुचरः वनेचरः प्रभुं न वश्यति — ‘न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः।’ इति। अर्थात् हितैषिणः कदापि प्रियं मृषा न भाष्यन्ते। ‘स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी विनिश्चितार्थमिति वाचमादेऽ।’ अर्थात् शब्दसैन्दर्ययुक्तं अर्थगाम्भीर्यविशिष्टं प्रमाणसिद्धं वाक्यम् उक्तवान् चरः।

राजा च पुरुषश्च उभये सर्वदा यथार्थः विवेचनीयः। यतो हि राजा राजपुरुषश्च परस्परसाहाय्येन कर्म सम्पाद्य राज्यस्य श्रीवृद्धिं कर्तुं शक्नुयात्। यतो हि ‘सदानुकूलेषु हि कुर्वति रति नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः।’ इति। अर्थात् चराः राजां चक्षुः, तस्मात् विजिगीपवः राजानः ‘चारचक्षुषाः’ इति नाम्ना परिचिताः। अतः चराः यदि यथायथं तथ्यं न परिवेशयति तर्हि राजकार्यं व्याघातः भविष्यति। तस्मात् राजकार्यं कठिनं ज्ञात्वापि ब्रह्मचारीवेशं गृहीत्वा वनेचरः हस्तिनापुरं प्रविष्टवान्। दुर्योधनस्य राजवृत्तान्तं ज्ञात्वा प्रत्यागम्य यथायथं निवेदितवान्।

दुर्योधनः छलेन सिंहासनारूढः सञ्चातः। तथापि वनवासिनः युधिष्ठिरस्य भयात् प्रीतिप्रदर्शनपूर्वकं प्रजाः वशं नेतुं चेष्टते — ‘नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः।’ इति। सः स्वमण्डले तथा परमण्डले राजन्यवर्गेषु राजनीत्या सुष्ठुतया उपायानां प्रयोगं करोति। सः स्वकार्येण प्रजासु युधिष्ठिरात् अपि अधिकगुणवान् भवितुं चेष्टते। यतो हि स जानाति एव ‘समुन्नयन् भूतिमनार्थसङ्गमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः।’ इति। अर्तात् नीचजनैः सह मित्रतापेक्षया महात्मभिः सह विरोधः श्रेयस्करः भवति। तस्मात् दुर्योधनः सर्वेभ्यो राजभ्यः आत्मानं अधिकगुणशाली इति प्रमाणयितुं कामक्रोधादिपङ्कितं जित्वा मनुनिर्दिष्टपथा जीवनं यापयति। सः भूत्येषु दिवारात्र्योः कर्म विभज्य अक्लान्तपरिश्रमेण स्वकर्तव्यं परिपालयति। किञ्च, सः स्वाभिमानं परित्यज्य राजपुरुषैः सह मित्रम् इव, बान्धवैः सह भ्राता इव, आत्मीयैः सह राजा इव व्यवहरति। तस्मात् दुर्योधनस्य राज्यविस्तारः प्रजासु पीडादायकः न अभवत्।

राजा दुर्योधनः निरलसतया तथा अनासक्ततया समभावेन श्रद्धया धर्म-अर्थ-कामानां त्रिवर्गाणां सेवां करोति। किञ्च, साम-दान-दण्ड-भेदानाम् उपायचतुष्टयानां कौशलपूर्वकं प्रयोगेण प्रजासु मित्रता सञ्चाता। न हि कोऽपि कस्यचित् बाधकः भवति — ‘न बाधतेऽस्य त्रिगणं परस्परम्।’ इति। दुर्योधनस्य सामः न दानवर्जितः, न वा दानः सामवर्जितः। एवं सामेन सह दानमपि अकपटतया सम्पादयति। यतो हि समादरः न अपात्रेषु प्रयुज्यते, स तु गुणानुसारेण एव प्रयुक्तः भवति। सः शत्रौ मित्रे च यथार्थदण्डं प्रयुक्ते — ‘रिपौ सुतेऽपि वा निहति दण्डेन स धर्मविप्लवम्।’ इति। दुर्योधनस्य सभा उपहाररूपेण प्रासानां गजानां सप्तपर्णमिदवारिभिः सर्वदा सित्का तिष्ठति। प्रजानां कल्याणाय कृषिकार्ये उन्नतिसाधनाय पर्याप्ततया जलसेचनस्यापि व्यवस्थां कृतवान्। तस्मात् प्रजाः भूमिकर्षणरूपकठोरपरिश्रमं विनापि प्रभूतं फलं लभन्ते — ‘वितन्वर्ति क्षेममदेवमातृकाश्चिराय तस्मिन् कुरुवश्चकाति’। इति।

दुर्योधनस्य सैन्याः बलिष्ठाः, सद्वंशजाताः, अभिमानिनः, लब्धकीर्तयः, धनुर्धराः। ते

परत्परं प्रतिकुलाचरणं अकृत्वा स्वप्राणान् परित्यज्य अपि राजकार्यं सम्पादयन्ति। तस्य कार्यसिद्धिं दृष्ट्वा एव ज्ञायते यत् सः दृढचेताः, चरैः परेषां गूढवृत्तान्तानाम् अवगन्ता। यतो हि सः कदापि राजनि अस्त्रप्रयोगं न करोति। तस्य आदेशं राजन्यवर्गाः श्रद्धया परिपालयन्ति।

एवं प्रकारेण शत्रोः प्रशंसां कृत्वा युधिष्ठिरस्य शङ्खा निवारयितुं वनेचरः पुनः कथयति - दुर्योधनः सुविस्तृतस्य भूमण्डलस्य शासकोऽपि सर्वदा युधिष्ठिरात् भाविविपदः आशंकां करोति। यतो हि बलवता सह विरोधस्य परिणामः भयंकरः इति सः सर्वदा एव जानाति - 'अहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता' इति। गरुडस्य पादविक्षेपस्मरणेन यथा सर्पाः नतमस्तकेन भीताः भवन्ति, तथैव युधिष्ठिरप्रसङ्गात् अर्जुनपराक्रमं स्मृता दुर्योधनः नतमस्तकेन व्यथते - 'तवाभिधानाद् व्यथते न ताननः स दुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः। इति।

स्ववचनस्य उपसंहारे वनेचरः उक्तवान् यत् - परेषां वाक्यग्रहणमेव चराणां कार्यम् किन्तु ते राजकर्तव्यं निर्देशयितुं न शक्नुवन्ति। यतो हि - 'प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः।' इति। अर्थात् कपटाचारिणं दुर्योधनं प्रति यथार्थतया पदक्षेपः ग्रहणीयः, परन्तु सः सम्पुर्णतया युधिष्ठिरस्य विचाराधीनः। चरः अत्र किमपि निर्देशयितुं न शक्नोति। एवं सम्पुर्णं तथ्यं यथायथम् उक्त्वा उपयुक्तं परितोषिकं प्राप्य स्वकार्यात् निवृत्तः जातः।